

TANRIÇILIQ VƏ QƏDİM QƏBİLƏLƏR

Səhər Hidayət qızı Orucova
BDU, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
orucova.seher@mail.ru

XÜLASƏ

Məqalədə misallar və araşdırmalar əsasında tanrıçılıq və qədim qəbilələr haqqında məlumat verilir. Tədqiqat zamanı tanrıçılığa tarixi baxışlar edilir. Teonimlər etimoloji analiz edilir, müxtəlif dillər əsasında müqayisə və paralellər aparılır. Teonimlərin ümumi kökləri tapılır və izah olunur. Xüsusilə qədim qəbilələrin, onların tanrılarından gələn din və inanclarına xüsusi fikir verilir. Araşdırmada nəinki türk dillərindən, o cümlədən başqa dillərdən də misal və nümunələr gətirilir.

Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının əsas qəhrəmanı olan Qorqudun adının əsasında “qut/qud/xud/ dayanır.

Açar sözlər: Tanrı, tanrıçılıq, Qut, tayfa, qəbilə, tayfa, din, aid, təkallahlılıq

Qədim türklər təkallahlılığı əsas götürüb Tanrıya sitayiş etmiş, tanrıçılığı inkişaf etdirmişdir. Qədim türkcədə Tenqri “gözlə görünən göy” və “Allah” mənalarını ifadə etmişdir. Miladdan qabaqkı minilliklərdə Kür-Araz mədəniyyətini yaradan tayfalar barədə məlumatı əldə etmək üçün həmin tayfaların tapındığı tanrı adları (Teonimlər) maraqlı faktlar verir. Qədim tanrı adları – teonimlər tarixlə çox bağlıdır. Assuriyalılar öz adlarını tapındıqları tanrı Aşşurun adından götürmüşlər. Kassitlərin Kaşşu adlı tanrısı olmuşdur. Qaşqayların isə tapındıqları tanrı Qaşqa adı ilə tanınmışdır. “Manna” adının da tanrı adına bağlanması haqda elmi ədəbiyyatda fikir var.

Hər bir qəbilə öz tanrısı ilə seçilirdi və tanınırdı. Aydınır ki, burada tanrı qəbiləni deyil, qəbilə tanrını seçirdi. Sonralar tayfa quruluşu dövründə hər bir tayfa tapındığı tanrı adı ilə də adlanmağa başladı. Yəni tayfaların yaranması əvvəlki ailə və qəbilə tapınmaqlarından tayfa tanrılarına inamı artırdı. Özü də qəbilələrin birləşib tayfa yaratdıqları zaman qəbilə tanrıları içərisində həlledi-

ci yer güclü qəbiləyə məxsus olur, tayfa tanrısı da ən çox daha güclü qəbilənin tanrısı götürülürdü. Digər qonşu tayfaların tanrıları isə yad, ən çox da pis, kinli və qəddar tanrılar kimi təsvir olunurdu.

Tayfa quruluşundan sonrakı dövrlərdə isə əvvəlki qəbilələrin nə tayfaların tapındıqları tanrılar ən vacib anlarda endirilir, ikinci dərəcəli, yəni baş Tanrının köməkçiləri mərtəbəsində görünürlər.

Müxtəlif türk birliklərində tanrı Tənri, Təngri, Tanqri, Təngərə, Tanqara, Tenegere, Tingir şəklində istifadə olunur. Monqollar Təngir və ya Təngər deyirlər. Bəzi türk boylarında qoruyucu ruhlar Su Teyrisi, Yer Teyrisi kimi adlanır. Bütün bu adlar simvolikdir. Etrusklarda Thanr adlı, digər tanrıların doğumunda rol oynayan üstün bir Tanrı vardır. Tanrı anlayışları monqolların “Hühe Münhe Tengeri”, türklərin isə “Köke Mönge Tengri”, yəni “Sonsuz Göy Tanrısı” şəklində də işlədilir.

Aud tanrısı qədim türk mifologiyasında ali məqamda duran tanrıdır. Onunla qarşılaşan slavyan mifologiyası üçün isə Qud/Kud artıq acıqlı ruhdur. Bu da qədim və müxtəlif dini-mifoloji dünyagörüşlərinin bir-birinə olan münasibəti ilə izah oluna bilər.

“Aud” sözü ilə oxşarlıq təşkil edən “Aid” yunan mifologiyasında yeraltı dünya və ölümlərin allahıdır. Yunan mifologiyasında Aid əzəzil, vahiməli, bəzən də “qonaqpərvər”, “əliaçıq” tanrı kimi tanınır. Homer onu yeraltı Zevs adlandırır. O, müxtəlif rəvayətlərdə sehrli, onu gözəgörünməz edən papağı ilə xatırlanır. Bu papağı ona, onları azad etdiyinə görə təpəgözlər hədiyyə etmişdirlər. Elə aid sözünün mənası da “görünməz” deməkdir. Aidin özünəməxsus “Bident” adlı iki uclu əsası var. Onun bir ucu ölümü, digəri isə həyatı təmsil edir. Yer altı sərvətlərin sahibi olduğu üçün olduqca varlı tanrıdır. Aidin yeraltı səltənətinə düşən heç bir canlının yer üzünə qayıtmaq şansı yoxdur. Yalnız 4 insan (Odissey, Orfey, Tesey və Herakl) Aidin yanından yer üstünə qayıtmağı bacarmışdır. Qorxunc və amansız olsa da sözündən dönməz və bir çox tanrının əksinə olaraq kaprizli deyil. Haqqında ən çox tanınan mif Persefonanı qaçırması ilə bağlıdır.

Mesopotamiya şəhərlərinin böyük bir qismi tanrı adları ilə adlandırılmışdır: Baal – Laqada, Anatot, Dan, İftah-əl-hamman, Rimman və s. Şübhə doğurur ki, bütün bu tanrılara bu və ya digər qəbilə – tayfa birliklərinin müəyyən ərazilərinin sakinləri sitayiş edirdilər. Yerlərin tanrıları o yerlərin sahibləri,

yyələri və həmin yerlərdə yaşayan qəbilə – tayfa qruplarının himayədarları idi. Belə tanrılar çox olurdu. O zamankı yəhudinin dini təsəvvüründə onların vəzifələri olduqca sadə əlamətlərə görə bölünürdü: hər bir tanrı öz yerinin yiyəsidir. Bu onu ifadə edirdi ki, həmin yerdə yaşayan adam o yerin sahibinin – tanrısının tələbəsidir. Bundan sonra başqa yerə köç edən adam özünün əvvəlki tanrısından əl çəkir və yenisini tanımağa, ona səcdəyə başlayır.

Hər hansı bir qəbilə – tayfa bir yerdən o biri yerə köç etdiyi zaman, onlar öz tanrısını özləri ilə aparırlar. Qədim aslar İslandiya qədər çıxırlarsa, özlərinin Tur/Tor tanrılarını, əgər etrusklar Kiçik Asiyadan Avropaya gedirlərsə, Turan, Alpan tanrı adlarını da özləri ilə ora aparırlar. Məsələn, Şərqi İstiqamətində hərəkət edən qədim türklər özləri ilə birlikdə Asiyadan Quday tanrısını da aparmışdılar.

“Qut” qədim zamanlardan türk dillərində “zub”, “can”, “həyatverici qüvvə” anlamlarında daha çox şamanlıq termini kimi işlənir. Yakut nağıllarında şamanlıqla bağlı olan aqa-kut ruh, sür kut – dirilik ruhu ifadələrində qalmışdır. Qut/ Kut-un qırğız, uyğur, çuvaş, qazax dillərində “səadət” anlamı, başqırd dilində (“Kot” şəkli) ruh, qəlb, bəxt, türk dilinin İzmir şivəsində “Qüvvətli, sağlam, möhkəm, güclü” anlamları vardır.

Kuti (Qut) tarixi Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş ilkin etno-siyasi birliklərdən biri. E.ə. III minillikdə Urmiyə gölünün qərb və güney-qərb bölgəsində Quti tayfa birləşmələri mövcud idi. Onlar həmin minilliyin ikinci yarısından sonra dövlət kimi birləşdilər. Qutilər Şumerlərlə müttəfiq olmuşdular; lakin Akkadların işğalçı siyasətinə də kəskin etiraz edirdilər.

Sarqonun nəvəsi olan Akkad hökmdarı Naramsin (Naram-Suen) (e.ə. 2236-2201) Urmiyə bölgəsində yaşayan tayfalara qarşı təcavüzü gücləndirdi. Burada yaşayan 70 tayfanın başçısı da birləşib hərbi ittifaq yaratdılar. Bununla da Akkad ordularını məğlub etdilər. Qutilərin hökmdarı Ənridavazirin başçılığı ilə Naramsin öldürüldü və onlar yürüşə keçərək Güney Mesopotamiyaya daxil olub şumerlərin müqəddəs şəhəri Nippuru ələ keçirdilər. Təxmin edilir ki, bu hadisədən sonra Qutilər yenidən öz torpaqlarına – Şərqi Anadolu və Cənubi Azərbaycana qayıdıb buralarda qonşuluqlarında olan lullubilərlə toqquşublar. Quti dövləti boy birləşmələrindən yaranmış bir dövlət idi. Onun tərkibində subar, turuk, kuman, bars, böri, qarqar, azər, zəngi və s. türk boyları iştirak edirdilər. Mənbələr yazır ki, qutilər e.ə. XXIII əsrin sonlarında Meso-

potamiyadan qovulmuşlar. Onların hakimiyyəti 91 il 40 gün çəkmişdir. Quti dövlətinin ən böyük xüsusiyyəti onun demokratik əsaslarla idarə edilməsi idi. Qonşuluqda yaşayan dövlətlərdə hakimiyyət atadan oğula keçirdi; lakin qutilərdə hakimiyyəti “el” ağsaqqallarının və “el” bəylərinin iştirak etdiyi məclis seçirdi. Quti elinin paytaxtı indiki Kərkük (Arrapha) şəhəri idi.

Türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrin dilindən bəhs edərkən S.Y.Malov “Qut” sözünün bəxt, tale, zövq və başqa mənalarda işləndiyini göstərir.

Başqırdlar isə tanrıya Xoşay deyirlər. O bunu göstərir ki, Xoşayın da əsasında Qud durur.

Sibir arealı ilə bağlı olduğundan burada qədim Tur//Tor teonimi ilə də əlaqədar olan bir məsələ üzərində dayanmaq istərdik. Azərbaycanlılar arasında geniş yayılan “Tanrı” teonimidir ki, Sibir arealında Torum-sirk tayfalarının adında izlənilir. Tədqiqatçılar buradakı “Torum” sözünün mənasının “Göy, səma” olduğunu göstərir və qeyd olunur ki, “Torum” xristianlığın qəbul edilməsindən sonra daha çox “tanrı” (бог) kimi başa düşülür. Yaxud, həmin “Tarı” teonimidir ki, çuvaşların dilində bu gün də Tura şəklində tanrı anlamında işlənir. Lakin Tar//Tur teonimi çox-çox qədimlərdə hələ ön Asiyada işlənmişdir.

Tanrı adları bir söz kimi müxtəlif mənalar daşıyır ki, bunların hamısı həmin teonimin atributları, funksiyaları ilə bağlı olur. Qud teonimi həmin atributlardan biri, onun “uğur, səadət, xoşbəxtlik” anlamındadır və həmin mənalar türkmən dilində “qutlamaq” sözündə olduğu kimi german dillərində bu gün də işlənir.

Etrusqlarla Troya və troyalıların adları arasında yaxınlıq görən alim D. Kondratovetrusk Panteonundakı tanrılar sırasında Katateoniminin də adını çəkir və onun nə romalılara, nə yunanlara məlum olmadığı qeyd edir (2, 53). Səslənməsinə görə “Kauta” daha çox Kuta//Kutay teoniminə yaxındır.

Etrusqlarda Turan teonimi olmuşdur və tamamilə doğru olaraq bu söz türk mənşəlidir. “Avesta”da türklər həmin adla da adlanırlar. Alimlər etrusqların dilində bir də “Taura” sözünü oxuyur və “öküz” anlamını qeyd edirlər. Skandinaviyanın tanrısı Tor və öküzlər surətində təcəssüm olunurdu.

Tur//Tor teonimini Azərbaycana bağlayan daha bir məqam: Əfsanələr Roma şəhərinin əsasının qoyulmasını Eneyin nəslindən olan Romul və Remlə əlaqələndirirlər. Yenə əfsanələr Romul və Rəmin Alban şahı Tarxeseyin qızının kənzindən doğulan uşaqlar olduğunu söyləyir.

Əfsanədəki şah Tarsesey adına Qafqaz Albaniyasına aid tarixi rəvayətlərdə rast gəlinir. Qafqaz albanlarının Yafəsin nəvəsi Tarşisin oğlu Tarqomosdan törəndiyi rəvayət olunur. Tarsesey ilə Tarşis və Tarqomos adlarının oxşarlığı çox güman ki, təsadüfi deyildir.

Bu qədər geniş areala yayılan və ən qədim mənbələrin də ön Asiyada lokallaşdığı bu teonimlərin Qafqazda yaşayan xalqların da mifologiyasında izlənəcəyin hətta qabaqcadan da demək olar: Şimali Qafqazda yaşayan türkdilli noqayların dilində bu teonim – Qud teonimi “Kuday” şəklindədir.

Osetin xalqının etnogenezisindən danışarkən tədqiqatçılar türk elementinin də həlledici rolunu qeyd edirlər.

Sarmat türkdilli skif və alanların formalaşmasında iştirak etdikləri osetin mifologiyasında isə qədim Qafqaz komponentlərindən hesab olunan baş tanrı – Xusay adlanır. Antik müəlliflər ([Siciliyalı Diodor](#), [Böyük Plini](#), [Yuliy Solin](#) və b.) sarmatların madaylarla qohum olduqlarını yazırlar. Burada əlbəttə ki, madayların sonrakı nəsilləri olan atropatenlər nəzərdə tutulurlar. Madayların və atropatenlilərin isə türk mənşəli tayfalar olmaları və Azərbaycan türklərinin təşəkkülündə iştirak etmələri birmənalı olaraq sübut edilmişdir.

Tədqiqatçıların fikrincə, osetinlərin etnogenezində iki əsas – qədim Qafqaz və İran elementləri izlənilir. Xusay teonimi də yerli Qafqaz substratına aid edilir. Tabasaran, rutul, saxur mifologiyalarına isə Qud teonimi Qudi, Qodey şəkillərində daxil olmuşdur.

“Qud” eramızdan əvvəl Qədim Ön Asiya regionunda qeydə alınmışdır.

Van gölü yaxınlığındakı qayanın oyuqlarında olan “Mer – Kapusi” adlandırılan və Urartu dininin öyrənilməsi üçün xüsusi əhəmiyyəti olan yazılarda Urartu Panteonuna daxil olan tanrıların adları sadalanır. Həmin Panteona isə Xutuni, Turani, Taraiki teonimləri də daxildir. “Turani” teoniminin etrusklarda da olan, Avropaya gedən türkdilli tayfaların özləri ilə apardıqları, Turan adlandırılan teonim də güman etmək lazımdır. “Taraiki” adı altında olan teonim isə hələ vaxtı ilə akademik N.Marrın da türkdilli xalqlarda, xüsusilə Azərbaycanda yayıldığını qeyd etdiyi “Tari” teonimidir.

Ümumiyyətlə, dünya dinlərinin özündə də tanrı hər şeyə qadir olan, əzəmətli, qüdrətlidir. Urartu yazılarında “xutya” sözü vardır: “müraciət etmək, xahiş etmək” deməkdir. Lakin bu, “tanrıya edilən müraciət”dir. Göründüyü kimi, bu söz də qədim Qut//Xut tanrısının adındandır.

Akademik Meşşaninov şərh edilmiş sözlüyündə Xututuxi sözü vardır. Əvvəlcə, bu sözün mənasının aydın olmadığını deyir və Biayna Panteonunda əhəmiyyətli yer tutan adı Xaldi, Teyşebə teonimlərindən sonra çəkilən Xutu- ni teoniminə diqqəti yönəldir. Müəllif hesab edir ki, bu sözlər bir kökdəndir və həmin söz “uğur”lama, xeyir-dua anlamındadır. Bu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da özünü göstərir. “Oğuz bəyləri əl götürdülər, dua etdilər. Bu ad igitə qutlu olsun!” – dedilər (4,19). Dastanın əsas qəhrəmanı olan Qorqud sözünün əsasında məhz “qut/qud/xud” dayanır. Qorqud – mifik çağın övladıdır. Qazax mifologiyasında o, ilkin şamandır. Qorqudun tanrı ilə qohumluğu vardır. Tanrı ilə qohumluqlarıdır ki, Qorqud Atanı da, türkmənlərin Burkut-baba piri də, buryatların Qutayn-babay adlı şamançılıq kultunu – tapınmağını da bir-birinə yaxın edir.

Daha əvvəl isə Qud/Qut yazıları e.ə. III minilliyin sonu – II minilliyin əvvəllərinə aid olan xetlərin dilində qarşılaşırıq. Xet – ümumtürk paraleli kimi tədqiqatçıların diqqətini çəkən, müasir tunquz-mancur dillərindəki kutu (can, ruh) ilə eynimənşəli hesab olunan, can, ruh anlamı – “kud” sözü vardır.

Kiçik Asiyanın ən qədim tayfalarından biri Turmitta sayılır. Kapadokiya gil lövhələrində Turxumid adı ilə qeyd olunur.

Tədqiqat zamanı tayfaların tanrı adlarında oxşarlıqların qeydə alınması isə anlayışların eyni köklə bağlılığından irəli gəlir.

Ədəbiyyat

1. Малов С. Памятники древнетюркской письменности. М., 1951, 413 с.
2. Кондратов А. Этруски – загадка номер один. М., 1977
3. Мещанинов. Аннотированный словарь Урартского языка. Л., 1978
4. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı: “Öndər” nəşriyyatı, 2004, 376 s.

ТЕНГРИАНСТВО И ДРЕВНИЕ ПЛЕМЕНА

Сехер Идаят кызы Оруджева
профессор, доктор филологических наук

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются древнетюркские племена и их тотемные боже-ства. Древнетюркские роды различались по своим главным божествам. Позднее, в период формирования родоплеменных структур каждое пле-мя стало называться по их именам. Через определенное время роды объ-единились в племена, а божество сильнейшего рода стало божеством общего племени. При смене места обитания каждое племя переносило с собой и свой тотем, свое божество. Имя главного героя дастана “Ки-таби-Деде Горгуд” озана Горгуда происходит именно от имени божества Гуд.

Ключевые слова: Тенгри, тенгрианство, Гуд, племя, род, религия, Аид, единобожие

TENGRISM AND ANCIENT TRIBES

Sahar Hidayatgizi Orujova
Doctor of Philology, professor

SUMMARY

The article explores the ancient Turkic tribes and their totem deities. An- cient Turkic clans differed in their main deities. Later, during the formation of tribal structures, each tribe began to be called by their names. After a certain time, the clans united in tribes, and the deity of the strongest clan became the deity of the common tribe. When changing the habitat, each tribe carried with it its own totem, its own deity. The name of the main character of the dastan “Kitabi-Dede Gorgud” ozan Gorgud comes from the name of the deity Gud.

Key words: Tengri, Tengrianism, Gud, tribe, clan, religion, Hades, mono- theism.